

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1234>

Geliş Tarihi: 01.03.2018

Kabul Tarihi: 02.07.2018

TARİHSEL SÜREÇTE HAŞHAŞ (*Papaver somniferum* L.) VE AFYON*

Nuran TAŞLIGİL**
Güven ŞAHİN

Öz

Haşhaş çok uzun yıllardır Anadolu topraklarında yetiştirilen ve çok çeşitli şekillerde istifade edilen özel bir tarım ürünüdür. Haşhaştan elde edilen afyonun ve bunun zaman içerisinde değişen kullanım alanı ile söz konusu bitki, klasik bir tarım ürünü olmaktan çıkmış ve ülkeleri savaşa sürükleyen, zaman zaman diplomatik krizlere sebep olan bir ürün haline almıştır. Bununla birlikte kötü amaçlı kullanıma yönelik üretimin çok ciddi boyutlara ulaşmasıyla üretim ve buna bağlı sorunlar katlanarak günümüze değin intikal etmiştir. Bu çalışmada haşhaşın ve bundan elde edilen afyonun tarihsel süreçte gelişimi ve son olarak Anadolu'daki durum ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Haşhaş, afyon, tarım tarihi, ziraat coğrafyası.*

Poppy (*Papaver somniferum* L.) And Opium in Historical Process

Abstract

Poppy is a special agricultural product which has been grown in Anatolian soil for many years and used for various reasons. Along with the information of that the opium obtained from poppy and its using area which has been changed in time, the plant poppy in question is no longer a classic agricultural product, and it became a product drafting countries into war and causing diplomatic crisis from time to time. In addition to these, the very significant production intended for malicious use and the problems

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiş olan "Stratejik Bir Ürün Olan Haşhaşın (*Papaver somniferum*) Türkiye'deki Durumunun Ziraat Coğrafyası Odağında Analizi", başlıklı çalışmadan oluşturulmuştur. Proje No: SOS-A-200716-0388.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Coğrafya Bölümü.

related to this have incrementally reached the present day. In this study, the development of the poppy and the opium obtained from poppy in the historical process have been worked and in the end the situation in Anatolia handled.

Keywords: *Poppy, opium, agriculture history, agricultural geography.*

GİRİŞ

Haşhaş (*Papaver somniferum* L.), yağlı tohumlar içerisinde değerlendirilebildiği gibi aynı zamanda dünyanın en eski tıbbi bitkilerinden biridir. Bu bitki de, tıpkı Hint keneviri (*Cannabis sativa*), koka ağacı (*Erythroxylon coca*), güzelavrat otu / boru otu (*Atropa belladonna*), gat / khat bitkisi (*Catha edulis*) ve pelin otu (*Artemisia absinthium*) gibi pek çok uyuşturucu elde edilen bitkide olduğu gibi kötü amaçlı kullanımlarda kişi ve toplum hayatını ciddi anlamda tehdit etmektedir. Öte yandan söz konusu bitkilerin hemen hemen çoğu iyi niyetli kullanımlarda iktisadi açıdan çok değerli ürünler olup geniş yararlanma alanları mevcuttur. Özellikle söz konusu bitkiler endüstriyel alanda işlendiği taktirde ülkelere önemli miktarda döviz sağlayan katma değerli ürünlerle dikkat çekmektedir. Bunlar içerisinde haşhaş Anadolu'da binlerce yıldır, Türk kültüründe ise asırlarca yetiştirilmiş ve işlenmesiyle de önemli bir iktisadi kolu oluşturmuştur.

Haşhaşın günümüzdeki yetiştiriciliği bütünüyle denetim altında olup elde edilecek ürünler ve bunların kullanımı da belli esaslara bağlanmıştır. Buna göre BM ülkemiz için 70.000 ha.'lık haşhaş yetiştiriciliği sahası tayin etmiş olup afyon üretimi de 100 tonla sınırlı tutulmuştur. Buna karşılık haşhaş tohumu ve haşhaş tohumundan elde edilen haşhaş yağı, haşhaş ezmesi gibi ürünlerle ilgili herhangi bir kısıtlama yoktur. Öte yandan ekim alanındaki kısıtlama doğal olarak haşhaş tohumu üretimine de yansdığından bu alandaki ürünlerin üretiminde de belli bir miktarın üzerine çıkılamamaktadır. Asırlardır haşhaştan elde edilen afyonun rahatlatıcı etkisi bilindiğinden tedavi amaçlı kullanılmaktaydı. Hatta rahatlatıcı etkisinden ötürü afyon çocuklarda dahi şurup şeklinde hazırlanan ürünler yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Fakat afyon ile ilgili yapılan çalışmalar söz konusu ürünün zannedildiği kadar masum olmadığını açığa çıkarmış ve kötü niyetli kullanımların da yaygınlaşmasıyla küresel manada çatışmalara ve de ihtilaflara sebep olmuştur. Hatta denilebilir ki haşhaş, dünya tarihinde savaşa varacak ölçüde krize sebep olan çok az tarım ürünlerinden biridir.

Bu çalışmada, sadece bir tarım ürünü olmaktan öte uluslararası çekişmelere hatta savaşlara dahi sebep olan stratejik bir ürün olan haşhaşın ve

bundan elde edilen afyonun belli bir kronoloji gözetilerek gelişimi ele alınmıştır.

Tarıma Dayalı Stratejik Bir Hammadde: Afyon

Haşhaş / Haşgeş¹ (*Papaver somniferum* L.), Gelincikgiller (*Papaveraceae*) familyasından, tek yıllık² ve kazık köklü bir bitki olup 80 – 170 cm. arasında boya ulaşan stratejik değeri haiz önemli bir tıbbi bitkidir. Dünyadaki *Papaver* cinsinden 110 türün 36 tanesi Anadolu'da doğal olarak yetişmektedir (Santella, 2007: 16; Baydar, 2009: 246; İpek, 2011: 1). Olgunlaşmış haşhaş kapsüllerinden elde edilen ve haşhaşla özdeşleşmiş olan afyon ise ilaç sanayinin en önemli hammaddelerindedir. Kelime olarak afyon, dilimize Farsça *afyûn* kelimesinden geçmiştir (Baktır, 1988: 442). Ham olarak keyif verici bir madde olarak asırlardır legal ya da illegal kullanılmış olan afyonun günümüzde serbest olarak kullanımı ve ticareti tüm dünyada yasaklanmıştır. Afyonun işlenmesiyle birlikte ise çok sayıda alkaloid elde edilmektedir ve bunlar ilaç sanayinin en önemli hammaddesini oluşturmaktadır.

Haşhaş kapsüllerindeki afyondan, morfin başta olmak üzere kodein, tebain, papaverin, narsein, lantopin, pseudomorfin ve narkotin (noskapin) gibi toplam 24 alkaloid elde edilmektedir. Haşhaştan elde edilen en stratejik ürün olan morfin her bir kapsülde % 0.2 ila 2 oranında değişen oranlarda bulunmaktadır. Türkiye'deki kapsüllerde ise morfin oranı % 0.4 – 0.8 civarındadır (Baydar, 2009: 248). Afyondaki başlıca alkaloid olan morfinin oranı yetiştiği ülkeye göre değişmekle beraber % 5 – 21, kodein oranı ise % 0.5 ila 3 arasında değişmektedir (Booth, 1996: 70; Arslan ve ark., 2008: 4). Söz konusu oranlar geliştirilen çeşitler ve farklı lokasyonlardaki örneklerle bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir. Nitekim Bernáth (1998b: 237), afyondaki alkaloid oranlarını % 9 – 14 morfin, % 0.7 – 2.5 kodein, % 5.5 – 11 narkotin, % 0.3 – 1.5 tebain ve % 1 civarında papaverin şeklinde belirtmiştir. Yine aynı çalışmada farklı coğrafi şartlarda yetiştirilen haşhaşlarda bu oranların değişebileceğine dikkat çekilerek Delhi'deki örneklerde morfin oranının % 18 – 20'ye kadar çıktığı belirtilmiştir (Bernáth, 1998b: 237). Türkiye'de elde edilen afyonun morfin içeriği çoğu ülkeden fazla olup 1 kapsülde 20 – 50 mg. afyon bulunmaktadır (Rezaei Osalou, 2015: 2). Bununla birlikte ıslah çalışmalarıyla

¹ Haşgeş: Özellikle Afyonkarahisar yöresinde haşgeş ifadesi yaygın bir şekilde kullanılır.

² Kültürü yapılan *Papaver somniferum* L. her ne kadar tek yıllık olsa da çok yıllık türler de söz konusudur.

birlikte bu oran daha da yukarılara çekilmelidir. Çeşide ve ekim yapılan dönemin hava şartlarına bağlı olarak afyon veriminde önemli değişimler söz konusu olabilmektedir. Ortalama 10 kg. afyondan da 1 kg. morfin elde edilmektedir (Dilmen, 1982: 23). Sadece 1 kg. afyon için ise yaklaşık 20.000 kapsül gerekmektedir (Rezaei Osalou, 2015: 2).

Şekil 1. 1800'lerin sonlarında Britanya'da çocuklar için hazırlanmış olan ve yaygın olarak kullanılan afyon içerikli şurubun reklam afişi³

Tarihsel süreç içerisinde afyonun kullanım alanlarında değişimler olmuştur. Geçmişte yetişkinlerin kolayca kullandıkları afyon ve afyondan elde edilen türlü şekillerdeki keyif maddelerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu döneminde aktarlarda “çocuk macunu” adıyla da afyon içerikli ürünler satılmıştır. Bu ürün çocukların rahat uyumaları için kullanılmıştır (Mat, 2009: 286). Avrupa'da ise durum daha ileri boyutlara ulaşmış ve hem yetişkinlere hem de çocuklara yönelik afyon bazlı ürünler büyük bir sektör halini almış ve popülaritesi hızla artmıştır. Morfin, özellikle öksürük kesici ve ağrı giderici

³ Görsel için bkz. <http://www.peachridgeglass.com/2013/01/mrs-winslows-soothing-syrup-oooh-so-soothing/> (Son erişim: 22.12.2017).

olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Örneğin İngiliz sosyetesinde “Loudanum” adı verilen ve % 10 afyon içeren şurup / tonik çok yaygın olarak kullanılmış ve bu kullanım aynı zamanda bir prestij göstergesiydi (Santella, 2007: 28). Çok sayıda loudanum formülü bulunmakla birlikte en popüler olanı ve de Avrupa’da yaygın bir şekilde kullanılmış olanı 16. yy.’da İngiliz Hekim Thomas Sydenham’ın afyon, safran, tarçın ve karanfil esanslarıyla hazırlamış olduğu tarifini (Mat, 2010: 47). Sonraları ise bu ürünün bağımlılık yaratan ve uzun vadede ölümle sonuçlanabilen etkisinden dolayı önce kısıtlamalara gidilmiş ve sonrasında zehir olarak nitelendirilmiştir.

Özellikle afyon olmak üzere çoğu uyuşturucu madde, 19. yy.’ın başlarında gündelik hayatta yaygın bir şekilde kullanılmış ve yüzyılın sonlarına doğru kısmi kısıtlamalarla toplum hayatındaki varlığını korumuştur (Schivelbusch, 2012: 210). Hatta çocukların rahat uyuması için özel şuruplar piyasalarda kolaylıkla erişebilir olup diş ve kas ağrıları için de yaygın olarak afyon içerikli şuruplar / tonikler satılmaktaydı (Schivelbusch, 2012: 211). Bunlar arasında özellikle Victoria Dönemi Britanya’sının en popüler örnekleri Laudanum (Çok sayıda çeşidi bulunan), Godfrey’s Cordial (Halk arasında Mother’s Friend olarak da anılıyordu), Mother Bailey’s Quieting Syrup ve Mrs. Winslow’s Soothing Syrup olup bunlar % 10 afyon (yaklaşık % 1 morfine karşılık) içeriyordu. Söz konusu ürünlerle ilgili ilk olarak 1660’larda İngiliz Thomas Sydenham (1624 – 1689) alkolle karıştırılmış afyon eriği için Paracelsus’dan esinlenerek *laudanum* adını verdiği ürününü buldu (Booth, 1996: 24). Laudanum; bir çeşit afyon tentürü olarak çeşitli bitkilerle de tatlandırılmış bir nevi şerbetli, ağrı kesici, rahatlatıcı etkisiyle başta bebekler için olmak üzere her yaştan pek çok kişi arasında hızla popüler olmuş ve yoğun bir şekilde tüketilir hale gelmiştir. Esasında bu yaygın tüketim aynı zamanda Avrupa’nın ilk bağımlı kitlelerini ortaya çıkarmıştı. Söz konusu formülü ticari anlamda geniş kitlelere sunan Sydenham, ürünün mükemmelliğine ithafen şu ifadeleri kullanmıştır: “*Tanrı; afyonun hem ne kadar çok musibeti ortadan kaldırdığına hem de etkisinin gücüne bakacak olursak, insan soyuna, acılarını dindirmesi için afyonla eşdeğer bir şifa daha vermiş değildir... Tıp afyon olmasa sakat kalırdı; ve kim afyonun gücünü iyi anlamışsa, başka hiçbir ilaçla yapamayacağı kadar çok şey başaracaktır onunla.*” (Booth, 1996: 24). Bu iddialı ve o dönem için kayıtsız kalınamayacak ifadeler Sydenham ve çağdaşları tarafından o kadar yaygın bir şekilde işlenmiş ve bir o kadar kabul görmüştür ki neredeyse 2 asrı aşkın bir süre afyondan elde edilmiş çeşitli preparatlar kamusal

alanda serbestçe kullanılmaya devam etmiştir. Söz konusu ürünlerin ticareti gezgin tüccarlarca serbestçe yapılmaktaydı. Hatta 19. yy.'ın sonlarına gelindiğinde dahi Sir William Osler, afyon için “Tanrının kendi ilacı / God’s own medicine” ifadesini kullanmaktan çekinmemiştir (Barter, 2004: 29).

Fotoğraf 1. Ağrı kesici olarak yaygın bir şekilde kullanılmış olan *Godfrey's Cordial* (Solda) ve Bayer firmasının piyasaya sürülmüş olan *Heroin* isimli ağrı kesici⁴

1898'e gelindiğinde ise farkında olunmadan ilerleyen yıllarda ve günümüzde dahi dünyanın en büyük problemlerinden biri olan eroin bağımlılığı sorunun temelleri atılmıştır. Bahsedilen yılda Alman Kimyager Heinrich Dreser (1860 – 1924), Bayer adlı ünlü kimya ürünleri fabrikasının bünyesinde Heroin (*Alm.* Heroisch kökenli kelimeden türemiştir) adlı ağrı kesiciyi keşfetti ve ürün kısa sürede çok popüler oldu. Zamanla bu ürünün de bağımlılık yaptığı anlaşılmış olsa da artık eroin (Diamorfın) adıyla dünya genelinde yaygınlık kazanmış durumdaydı. Her ne kadar sonraları çoğu ülkenin hedef aldığı ve kötü

⁴ Her iki ilaçta bir süre sonra piyasalardan toplatılmış ve de yasaklı ilaçlar listesine alınmıştır. Görselfer için bkz. http://americanhistory.si.edu/collections/search/object/nmah_1255533 (Son erişim: 22.12.2017).

amaçlı kullanımlarının sadece kişi sağlığı açısından değil toplum yapısında da bozulmalara sebep olduğu anlaşılan haşhaştan elde edilen afyonun ilk kullanım alanının bebeklerin ve çocukların rahat uyuması ve sakinleşmesi olması ironiktir. Bazı araştırmacılar bitkinin Latince ismindeki *Papaver* için Antik Roma'da çocuk maması anlamında kullanılan “papa”dan geldiğini ifade etmektedirler. Nitekim o dönemlerde haşhaştan elde edilen özsu / süt, bebek ve çocukların sakinleşip iyi uyuması için mamalarına katılmaktaydı (Moseley, 2006: 91). Bununla birlikte *Papaver* Latince “gelincik”, *somniferum* terimi ise “uyku getiren, uyutan, rüya görmek” anlamına gelmektedir.

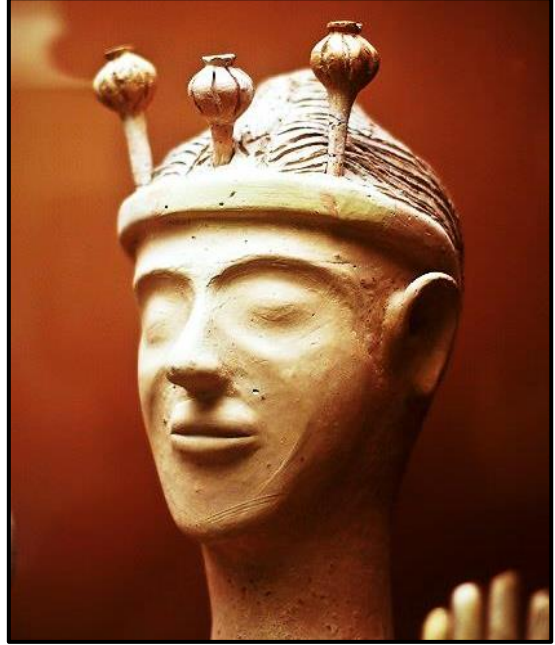
Afyonun tüketim şekilleri de oldukça çeşitliydi. Günümüzde bu uygulamalardan bir kısmı hala devam etmektedir. Afyonun suyunu içme, afyon çiğneme, afyon yutma, tütünlü karıştırıp içme ve dumanını çekme en yaygın kullanım biçimleriydi. Ham afyonun çok acı ve keskin bir tadı vardır ve bu şekliyle tüketimi çok zordur. İlk zamanlar özellikle tadının acılığını bastırmak için haşhaş suyu veya afyon çözeltisi su, şarap veya balla karıştırılıp içiliyordu (Booth, 1996: 10). Bu şekliyle daha lezzetli bir ağrı kesici ve uyarıcı halini alıyordu. Afyonun dumanını çekmek ise Uzak Doğu özellikle de Çin ve Vietnam'a özgü bir uygulamaydı. İlerleyen yıllarda afyonun bu şekilde tüketimi Avrupa'ya da yayılmıştır.

Tarihsel Süreçte Haşhaş Yetiştiriciliği ve Afyon

Haşhaş (*Papaver somniferum* L.), Türkiye'nin güneydoğusunun da parçası olduğu Münbit Hilal başta olmak üzere dünyanın pek çok yerinde çok eskiden beri bilinen ve yetiştirilen bir tarım ürünüdür. M.Ö. 5000'lerde Sümerler döneminde Nippur'da bulunan kil tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla bu bitkiyi biliyor ve “gil, hul gil” yani *keyif bitkisi* adıyla kullanıyorlardı (Songar, 1974: 17; Schiff, 2002: 186; Barter, 2004: 10). Yine Asurluların da kabartmalarında haşhaş sembolü kullanmalarından ötürü bu bitkiyi tanıdıkları anlaşılmaktadır. Sümerler ve Asurlular aracılığıyla haşhaşın Babillilere ve onlardan da zamanla Antik Mısır'a, Antika Yunan ve Roma'ya yayıldığı düşünülmektedir (Barter, 2004: 10). M.Ö. 2000'lerde Antik Mısır'da haşhaşın bir gıda maddesi olması yanında cerrahide de kullanıldığına dair papirüsler bulunmuştur (Barter, 2004: 12; Er ve ark., 2011: 84). Haşhaş tohumlarından başka en eski afyon buluntusu ise M.Ö. 15. yy.'a ait Antik Mısır'daki bir mezarda ele geçirilmiştir (Booth, 1996: 15). Söz konusu dönemde Teb şehri, haşhaş yetiştiriciliğinde o kadar ilerlemişti ki elde edilen afyon, pazarlarda *Teb*

Afyonu olarak biliniyordu. Nitekim bundan ötürü afyondan elde edilen bir alkaloid olan tebain adını bu şehirden almıştır (Booth, 1996: 15; Schiff, 2002: 186).

Haşhaşın Ortadoğu'daki bilinirliğinden ayrı olarak M.Ö. 4000'lerde de Avrupa'da tanındığı yapılan arkeolojik çalışmalarla ortaya konmuştur (Eken, 2004: 1; Durmuş ve Yiğit, 2014: 110). Yapılan yeni araştırmalar sayesinde haşhaşın ziraat tarihinde kayda değer bulgular elde edilmektedir. Son olarak İspanya'nın Katalonya Özerk Bölgesi'ndeki Neolitik köyü olan La Draga'da Erken Neolitikte haşhaş yetiştiriciliği yapıldığına dair bulgular ele geçirilmiştir (Antolin ve ark., 2015: 95). Söz konusu bu önemli buluş haşhaş yetiştiriciliği tarihini yeniden şekillendirecek mahiyettedir. Zira buna göre haşhaşın, anavatanında kültüre alınmasından sonra çok hızlı bir şekilde İber Yarımadasına kadar ulaşmış olması gerekir ki bu o dönem için zayıf bir ihtimaldir. Eğer yavaş bir ilerlemenin sonucunda İber Yarımadasına yayılımı söz konusuysa da Anadolu'daki haşhaş yetiştiriciliğinin çok daha gerilere uzanması gerekmektedir. Bununla birlikte La Draga'daki çalışmalar hala devam etmekte olup söz konusu haşhaş buluntularının o dönem için ne amaçla kullanıldığı (Tıbbi, gıda maddesi vs.) hala bilinmemektedir. Bundan başka zayıf bir ihtimal olmakla birlikte İber Yarımadası'nda da Anadolu'dan bağımsız olarak haşhaş yetiştiriciliğinin başlamış olabileceğidir. İsviçre'de de M.Ö. 4000'lere tarihlenen haşhaş tohumu ve kapsül kalıntılarına (*Papaver somniferum* ya da melez bir türe ait) ulaşılmıştır (Booth, 1996: 14). İspanya ve İsviçre'deki bu buluşlardan başka Fransa, Almanya ve Macaristan'da mağaralarda bulunan haşhaş kalıntıları üzerindeki çalışmalar bunların M.Ö. 4 – 5 binlere ait olduğunu göstermiştir (Bernáth, 1998a: 1). Hatta Merlin (1984: 185), Neolitik ve Erken Bronz Çağı'na ait fosil kayıtlarından hareketle haşhaşın ilk olarak Alplerde ve Alplerin batısındaki platolarda kültüre alındığını ifade etmektedir (Ünsal ve Göçmez, 2004: 212).

Fotoğraf 2. Antik Yunan'da elinde buğday başakları ve haşhaşlarla betimlenmiş *Demeter* kabartması (Üstte) ve Minoan Uygarlığı'na ait *Haşhaş Tanrıçası*⁵

⁵ Görseller için bkz. <http://elsomnideladeessaterra.blogspot.com.tr/2015/01/> ve http://www.squinchpix.com/searchn.php?zoom_query=Gazi (Son erişim: 22.12.2017).

Haşhaş, dönemin Avrupa'sında sadece bir zirai ürün olarak değil toplum hayatında ve de özellikle dini açıdan da özel bir yere sahipti. Buna örnek olarak M.Ö. 2600 – M.Ö. 1100'lerde Girit / Minoan Uygarlığı zamanında figürleri bulunan Haşhaş Tanrıçası (Poppy Goddess) verilebilir. Başında 3 haşhaş bulunan kadın şeklindeki figürün uyku ya da ölüm getirdiği düşünülmektedir. Haşhaş, Roma ve Yunan mitolojilerinde de sıkça işlenmiş bir bitkidir. Roma mitolojisindeki Uyku Tanrısı Somnus, Yunan mitolojisindeki karşılığı Hypnos haşhaş ile simgelenmiştir. Yine Antik Yunan mitolojisinin bir elemanı olan tarım, bereket ve mevsim tanrıçası Demeter'de haşhaş ile betimlenmiştir. Benzer şekilde Roma mitolojisindeki tarımda bereketliliğin tanrıçası Ceres, haşhaş ve buğdayla sembolize edilmiştir. Çoğu toplumda haşhaş kapsülünün içerisindeki yüzlerce tohum, tıpkı narda olduğu gibi bu tarım ürününün de bereketle özdeşleştirilmesine neden olmuştur. Haşhaşın toplum hayatındaki özel yerine bir diğer kanıt ise günümüzde Afyonkarahisar'ın bir ilçesi Şuhut'ta bulunan Synnada Antik Kentinde, M.Ö. 333'te basılmış sikkelerde haşhaş motifinin işlenmiş olmasıdır (Çolak, 2013: 515).

Yapılan çalışmalar, Anadolu'da köklü bir haşhaş yetiştiriciliği kültürü olduğunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kabartmalar, freskler ve resimlerde haşhaş motifi sıkça kullanılmış olmakla birlikte arkeolojik çalışmalar sonucu kömürleşmiş haşhaş tohumları da sıkça ele geçirilmiştir. Buna en güncel örnek olarak 2015'te Prof. Dr. Mehmet Özhanlı başkanlığında yürütülen Yalvaç (Isparta)'taki M.Ö. 275'te kurulmuş olan Pisidia Antiocheia antik kentindeki kazılarda ele geçirilmiş olan kömürleşmiş haşhaş tohumları verilebilir.

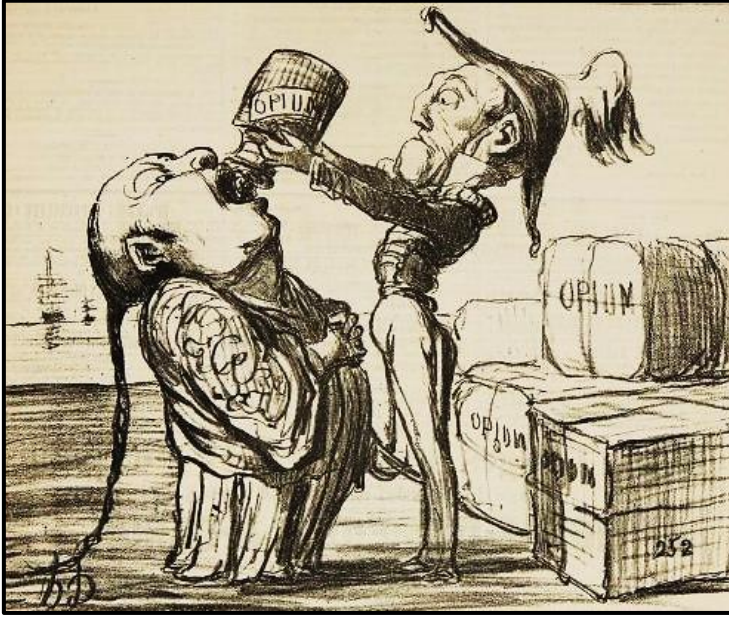
Sosyal yaşamdaki önemi dışında haşhaşın bilim dünyasında da tanınırlığı çok eskilere uzanmaktadır. Tıbbın Babası olarak anılan Hipokrat (M.Ö. 460 – M.Ö. 370), çalışmalarında afyondan bahsetmiştir (Barter, 2004: 13). Anadolu, pek çok yabani haşhaş türüne ev sahipliği yapmasıyla önemli bir gen kaynağı olmasının yanı sıra Hititlerden (M.Ö. 2000'ler) beri bu topraklarda yetiştirilmesi açısından haşhaş, ayrıca önemli bir bitkidir. Ayrıca Hititlerin haşhaşın sakinleştirici bir etkiye sahip olduğunu bildiği tahmin edilmektedir. Nitekim haşhaş Hititçe de "haşşikka" yani uyku anlamına gelen isimle anılmaktaydı (Gezgin, 2010: 87). Benzer şekilde Hititler ile ilgili kapsamlı çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Muhibbe Darga'da Hititlerde "gis-hassikka" kelimesinin haşhaş anlamına geldiğini belirtmiştir. Hatta gerek Hititlerdeki isminin gerekse günümüz Türkçesinde kullanıldığı şekliyle haşhaş kelimesinin hasat zamanının kontrolü amacıyla yapılan kapsül sallama esnasında çıkan sesi taklidinden ötürü

(onomatopeik / yansımali) bu ismi aldığı da ifade edilmektedir (Baytop, 1997: 403). M.S. 1. yy.'a geldiğinde Anadolu'daki haşhaş ziraati ve afyon üretimiyle ilgili bilgiler daha da artmıştır. Günümüzde Adana yakınlarındaki Anazarva / Anazarvos (Anavarza) Antik Kenti'nde yaşamış olan hekim, eczacı ve botanikçi Pedanius Dioscorides (M.S. 40 – 90) ünlü eseri “Materia Medica” adlı eserinde Anadolu'daki haşhaş yetiştiriciliğinden afyon eldesine kadar faaliyetin tüm aşamalarını izah etmiştir (Mat, 2009: 285). Dioscorides, klasik olarak haşhaştan elde edilen afyonun yanı sıra haşhaş yaprakları ve kapsüllerinin suyla kaynatılmasıyla elde edilen *mekonium* adlı bir de drogdan bahsetmiştir (Mat, 2010: 47). Kelime anlamı olarak ise mekonium / mekanion ise haşhaş suyu anlamına da gelmektedir. M.Ö. 3. yy.'da Theophrastos (M.Ö. 370 – 287) kapsülden çıkan özsuğu *opion*, bitkinin tümünün ezilmesiyle elde edilen sıvıyı ise *mekonion* olarak adlandırmıştır (Booth, 1996: 15). Ünlü Tıp bilgini İbn-i Sina (980 – 1037)'da afyondan ve etkilerinden detaylı bir şekilde eserlerinde bahsetmiştir. Kendisinin de afyonu kullandığı hatta ölümünün de aşırı afyon kullanımından ileri geldiği görüşü hakimdir (Toklu, 2011: 20).

Haşhaşın dünya genelinde yayılmasında Arap tüccarlar önemli rol oynamıştır. Tacirler haşhaşı 8. ve 9. yy.'larda Hindistan'a götürmüş, bitki buradan da Uzak Doğu'ya yine Araplar tarafından yayılmıştır (Songar, 1974: 18; Booth, 1996: 19). Bu yaygın kanaatin yanı sıra Çin'de afyon kullanımıyla ilgili olarak çok daha eski yazılı belgelere ulaşılmıştır (Booth, 1996: 88). İlerleyen yıllarda Çin'de afyon kullanımı o kadar yaygın bir noktaya gelmiştir ki ülke 20. yy.'ın başında küresel afyon üretiminin % 85 ila % 95'inin alıcısı haline gelmiş, ülkede her 4 erkekten 1'i afyon tüketir olmuştu (UNODC, 2009: 25).

Uzak Doğu'da özellikle de Çin'de afyonun tanınması, devamında haşhaşın sebep olduğu ilk uluslararası krizin patlak vermesine neden olmuştur. Krize giden süreçte İngilizler başta olmak üzere Avrupa ülkeleri Çin'den gelen ipek, porselen ve özellikle çaya büyük ölçüde bağımlı hale gelmişti. İngiliz gümüşüyle yapılan ödeme zamanla Britanya başta olmak üzere Avrupa'da ciddi ekonomik sıkıntılar yaşanmasına sebep olmuştur. Nihayet Avrupa üst tabakası başta olmak üzere toplum hayatında yaygın bir şekilde kullanılan haşhaştan elde edilmiş alkaloidli ürünlerin Avrupa'dan Çin'e ihracatına başlandı. Hindistan'daki şirketleri aracılığıyla (British East India Company) Çin'e bol miktarda afyon ihracatı (Santella, 2007: 27) sayesinde İngilizler ve Çin arasında bir nevi kliring sistemi ortaya çıkmış oluyordu. Çin başta olmak üzere diğer

Uzak Doğu ülkelerine Hindistan üzerinden yayılan ve bu sayede Hindistan'ın da önemli kazançlar elde ettiği ülkede, söz konusu faaliyet kısa sürede dikkat çekici seviyelere çıkmıştır. Çin gibi büyük bir pazarın bulunması ve Hindistan'da bol miktarda haşhaş yetiştiriciliğinin yapılabilmesi oluşu sektörü hızla büyütüştür. Nitekim 1880'e gelindiğinde Hindistan'ın afyon ihracatından elde ettiği gelir, ülkenin toplam gelirinin % 18 gibi büyük bir dilimini oluşturmaktaydı. Fakat Çin'deki yoğun talep ilerleyen zamanlarda Çin'in kendi haşhaşını yetiştirmesine zemin hazırlamış bunu takip eden yıllarda ise Hindistan'ın afyon ihracatından elde ettiği gelir % 7'lere kadar gerilemiştir (Çıtır, 2015: 23).

Şekil 2: Çin ve İngiltere Arasındaki Haşhaş Ticaretini Eleştiren Dönemin Bir Karikatürü⁶

Anadolu'daki duruma baktığımızda Türkler, binlerce yıllık haşhaş kültürünü Anadolu'ya geldiklerinde devralmış ve bu faaliyeti daha da geliştirmişlerdir. Öyle ki Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ihraç mallarından biri olarak haşhaş hemen her dönem önemini korumuştur. Henüz

⁶ Görsel için bkz. <http://www.nuttyhistory.com/opium-wars.html> (Son erişim: 22.12.2017).

1516'da ünlü Fransız gezgin ve yazar Pierre Belon (1517 – 1564), 1546'da başlayıp 1549'da tamamladığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünü gezdikten sonra kaleme aldığı seyahatnamesinde⁷ Anadolu'dan çevre devletlere büyük miktarlarda deve kervanlarıyla afyon sevkiyatının gerçekleştiğini belirtmiştir. Hatta oldukça abartılı bir ifadeyle; “*Fransızlar için buğday yetiştirmek ne ise, Türkler için de haşhaş yetiştiriciliği odur.*” diye yazmıştır (Baytop, 1963: 151; Gümüşçü ve Gümüşçü, 1997: 134). Yine Belon aynı çalışmasında şu ifadelere yer veriyor;

“*Cebindeki son kuruşla afyon satın almayacak tek bir Türk yok. Savaşta da barışta da yanlarında taşıyorlar bu maddeyi. Daha cesaretli olacakları, savaşın tehlikelerinden daha az korkacakları inancıyla afyon yiyorlar. Savaş zamanları öyle büyük miktarlarda satın alıyorlar ki kimse afyon bulamaz oluyor.*” (Booth, 1996: 22).

Evliya Çelebi ise ünlü Seyahatnamesi'nde Afyonkarahisar'daki durumu şöyle aktarmıştır;

“*Halkının yüz renkleri sarıya meyillidir, zira bu diyar afyon yurdu olmakla halkının çoğu tiryakidir. Suyu ve havasının hoşluğundan halkı tiryakiliklerine göre nane çöpü gibi ve lades kemiği gibi arık adamlardır. Suyu balgamî olduğundan ...dirler, tiryaki olduklarından ve tiryaki olmayanlar da inatçı ve kavgacı kavimdir. Zira kahvehanelerinde Ashâb-ı Kehf'e uyararak devamlı uykuya müptela olup daima rüya gördükleri halleri çok görülmüştür.*”

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Anadolu'da haşhaş yetiştiriciliği ve elde edilen afyon, hem iktisadi açıdan hem de sosyal hayatta geniş bir yer tutmaktaydı. Haşhaşın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemi tahrir defterlerindeki “öşr-i afyon” adıyla toplanan ve haşhaş üretiminden alınan verginin 1528'den 1572'ye kadar olan süreçte 6 kat artmış olmasından da net bir şekilde anlaşılmaktadır (Gümüşçü ve Gümüşçü, 1997: 134). Haşhaş yetiştiriciliğine bağlı olarak elde edilen afyon, zamanla o kadar önemli bir hale gelmiştir ki tütün, buğday, arpa, kuru üzüm ve incir ile ham ipekten sonra İmparatorluğun ihraç ürünleri içerisinde 7. sıraya yerleşmiştir (Çıtır, 2015: 35).

Türk kültüründe ise haşhaş ve bundan elde edilen afyon bir keyif maddesi olarak gündelik hayatta Çin'de veya Avrupa'da olduğu gibi bir yaygınlık kazanmamıştır. Her ne kadar afyonun satışında bir kısıtlama olmasa da geçmişte afyonun toplum hayatında aleni bir şekilde kullanımı da hoş

⁷ Pierre Belon, 1553, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges.*

karşılanmamaktaydı. Türk kültüründe afyonun gündelik hayattaki kullanımı, haşhaş ziraatinin yoğun olarak yapıldığı yerlerde bebekleri sakinleştirmek için küçük ölçekli tüketiminin yanı sıra yetişkinlerin keyif amaçlı tüketimi de söz konusuydu. İstanbul – Süleymaniye’deki *Tiryakiler Çarşısı*, Osmanlı İmparatorluğu devrinde afyonman veya afyonkeş denilen bağımlıların ihtiyaçlarını karşıladıkları önemli bir merkezdi. Kelime anlamı olarak da tiryak, afyon veya afyondan elde edilen bir çeşit macuna verilen isimdir ve bağımlılarına da tiryaki deniliyordu.

Tablo 1: 1799 – 2014 Yılları Arasında Dünya Genelinde Haşhaş Yetiştiriciliği ve Afyon ile İlgili Önemli Olayların Kronolojik Gelişimi

Yıl	OLAY
1799	Çin, afyon ithalatını yasakladı.
1805	Alman Kimyager Wilhelm Adam Sertürner ilk olarak ham afyonun kimyasal bileşenlerini ortaya koymuş ve morfini keşfetti.
1823	M. Tilloy kurutulmuş haşhaş kabuklarından afyon elde etmeyi başardı.
1832	Pierre Jean Robiquet kodeini izole etti.
1837	Birleşik Krallık’ta yıllık 25 ton kapasiteli afyon üretim şirketi kuruldu.
1839-1842	İngilizlerin Çin (Çing İmparatorluğu)’e yasadışı afyon ihracatı nedeniyle iki ülke arasında “I. Afyon Savaşı” patlak verdi.
1856-1860	Birleşik Krallık ve Fransa’nın ittifakıyla Çin’e karşı girişilen “II. Afyon Savaşı” sonrasında afyon ithalatı serbest hale geldi.
1897	Dr. Felix Hoffman morfini sentezleyerek eroini üretti.
1898	Bayer Firması ilaç olarak Heroin (eroin)’i piyasaya sürmeye başladı.
1909	Afyon ile ilgili ilk uluslararası toplantı Şanghay’da düzenlendi (Şanghay Konferansı).
1911	I. Lahey Afyon Konferansı toplandı fakat alınan kararlar temenni düzeyinde kaldı.
1912	Dünyanın ilk uluslararası uyuşturucu kontrolüne yönelik anlaşması olan <i>International Opium Convention</i> , the Hague (Hollanda)’da imzalandı.
1913	Bayer Firması Heroin üretimini tamamen terketti.
	II. Lahey Afyon Konferansı toplandı.
1914	ABD’de Harrison Narcotic Tax Act (HNTA) kapsamında morfin ve eroine kısıtlama getirildi.
	III. Lahey Afyon Konferansı toplandı fakat önceki iki konferansta olduğu gibi bu konferansa da davet edildiği halde Osmanlı

Tarihsel Süreçte Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) ve Afyon

	İmparatorluğu katılmadı.
1921	Mahatma Gandi ülkesinde geniş katılımlı afyon karşıtı bir kampanya başlattı.
1924	Bayer firması <i>Heroin</i> üretimini sonlandırdı.
	ABD’de eroin üretimi ve ticareti resmen yasaklandı.
1925	Cenevre Afyon Sözleşmesi geniş bir katılımla kabul edildi fakat Türkiye katılmadı.
1926	İstanbul’da ilk eroin / uyuşturucu fabrikası kuruldu fakat ertesi yıl kapatıldı.
1932	Açılan tüm eroin fabrikaları kapatıldı.
	Türkiye’de Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği kuruldu.
1933	Türkiye’de Uyuşturucu Maddeler İnhisar İdaresi kuruldu.
	Türkiye’de kontrollü haşhaş yetiştiriciliğine başlanmış, ithalat ve ihracat devlet kontrolüne geçmiştir.
	Türkiye, Cenevre Afyon Sözleşmesini imzaladı.
1935	Türkiye’de haşhaş ile ilgili her konu devlet tekeline bağlanmıştır.
1938	Toprak Mahsulleri Ofisi kuruldu.
	Aynı yıl haşhaş yetiştiriciliği ile ilgili tüm denetim ve sorumluluk TMO’ya devredildi.
1940	“Haşhaş ekilmesine ve afyon sütü toplanmasına müsaade edilecek mıntakaların tesbitine ve murakabe şekillerine dair nizamname” 28 Mart’ta ilan edildi.
	Türkiye’de 42 ilde haşhaş yetiştiriciliğine müsaade edilmiştir.
1945	II. Dünya Savaşı’nın etkileriyle artan talebi karşılamak için 35 ilde haşhaş yetiştiriciliğine izin verildi.
1950	Türkiye’de afyonun iç piyasalarda ticareti yasaklandı.
1951	Türkiye’de afyonun iç piyasalardaki ticaretine tekrar izin verildi.
1953	New York’ta düzenlenen “Afyon Protokolü” kapsamında afyon üretimi için 7 devlete izin verildi.
1961	BM Uyuşturucu Maddelere Dair TEK (Single Convention of Narcotic Drugs) Sözleşmesi kabul edildi.
1966	Sınırlarımızdan 60 km. içeride olmak kaydıyla toplam 21 ilde haşhaş yetiştiriciliğine izin verildi.
1967	Türkiye TEK Sözleşmesine taraf oldu.
	Türkiye’de 21 ilde haşhaş yetiştiriciliğine müsaade edildi.

1971	Minnesota Senatörü Walter F. Mondali: “Haşhaş yetiştiriciliğini yasaklamayan Türkiye’ye silah ambargosu uygulanıp, ekonomik desteğin çekilebileceğini” ifade etti.
	Türkiye’de ABD’nin ısrarı üzerine 29.06.1971 tarihli kararname ile haşhaş yetiştiriciliği yasaklandı.
1972	Türkiye’de son defa haşhaş hasadı yapıldı ve aynı yıl 90.000 işletme söz konusuydu.
1974	Türkiye haşhaş üreticisine yasak süresince (61.000 işletme) toplam 7.6 milyon \$ (1972’de 2.2, 1973’te de 5.4 milyon \$) ödendiğini duyurdu.
	Haşhaş yetiştiriciliğine 7 ilde tekrar izin verildi fakat kapsül çizimi yasaklandı.
1981	Bolvadin (Afyonkarahisar)’de Afyon Alkaloidler Fabrikası kuruldu ve deneme üretimine başlandı.
	Türkiye’de 6 ilde haşhaş yetiştiriciliğine müsaade edildi.
2003	Haşhaş ekim yasağından sonra Türkiye’de 99.431 ha. ile en geniş ekim alanına ulaşıldı.
2014	Türkiye’de haşhaş yetiştiriciliğinin yapıldığı il sayısı 13 olmuştur.

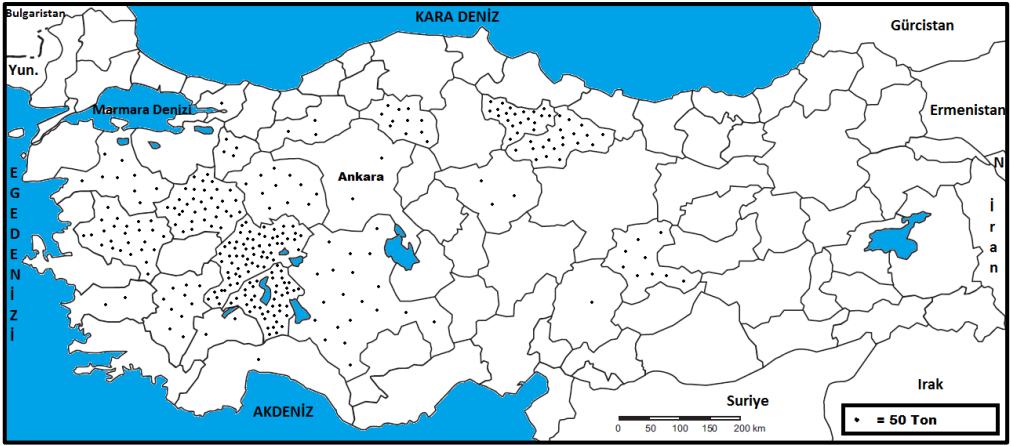
Osmanlı İmparatorluğu’nda Haşhaş Yetiştiriciliği ve Afyon Üretimi

Anadolu’da binlerce yıldır haşhaş ziraatının yapıldığı bilinmekle birlikte söz konusu zirai faaliyetle ilgili istatistiksel veriler oldukça sınırlıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerine ait modern anlamdaki ilk istatistiklerde afyon ve haşhaş üretimi ayrı ayrı derlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, ihrac malları arasında 7. sırada yer alan afyonuyla uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Bu durumun en somut örneklerinden birini 1867 Uluslararası Paris Sergisi’ndeki Osmanlı Pavyonu oluşturmuştur. Bizzat Sultan Abdülaziz (1830 – 1876)’in de ziyaret etmiş olduğu bu sergide tüm imparatorluk ürünlerinden ayrı olarak zengin bir haşhaş ve afyon koleksiyonu sergilenmiştir. Sergide aslen İtalyan olan ve modern eczacılığın Osmanlı’daki öncülerinden Giorgio Della Suda⁸ tarafından, toplam 230 drog numunesinden 92 tanesini afyon örneklerinin oluşturduğu özel bir bölüm hazırlanmıştır (Mat, 2009: 288). Bu numunelere ilave olarak haşhaş yetiştirilen sahalardan toprak numuneleri, kapsüller, tohumlar ve afyon eldesi için kullanılan her nevi alet de teşhir edilmiştir

⁸ Giorgio Della Suda ve söz konusu afyon numuneleri ile ilgili detaylı bilgi için Dr. Selçuk Mutlu’nun “La Collection Ottomane du Musée François Tillequin à la faculté de pharmacie de Paris: Apports de Francesco et Giorgio Della Sudda” başlıklı doktora tezine bakılabilir.

Tarihsel Süreçte Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) ve Afyon

(Memiş, 2015: 135). Sergide büyük ilgi gören haşhaş bölümünün yanı sıra bu sergiye özel olarak 22 sayfalık *Monographie des Opiums de l'Empire Ottoman* isminde Osmanlı İmparatorluğu'nun haşhaş yetiştiriciliğini izah eden bir de kitap yayınlanmıştır (Mat, 2009: 288; Memiş, 2015: 136). Her ne kadar Batılılarca çok daha önceleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bu alandaki zenginliği ve de yüksek üretim potansiyeli biliniyor olsa da bu sergi sayesinde söz konusu zenginlik çok daha geniş kitlelere duyurulmuş oldu.

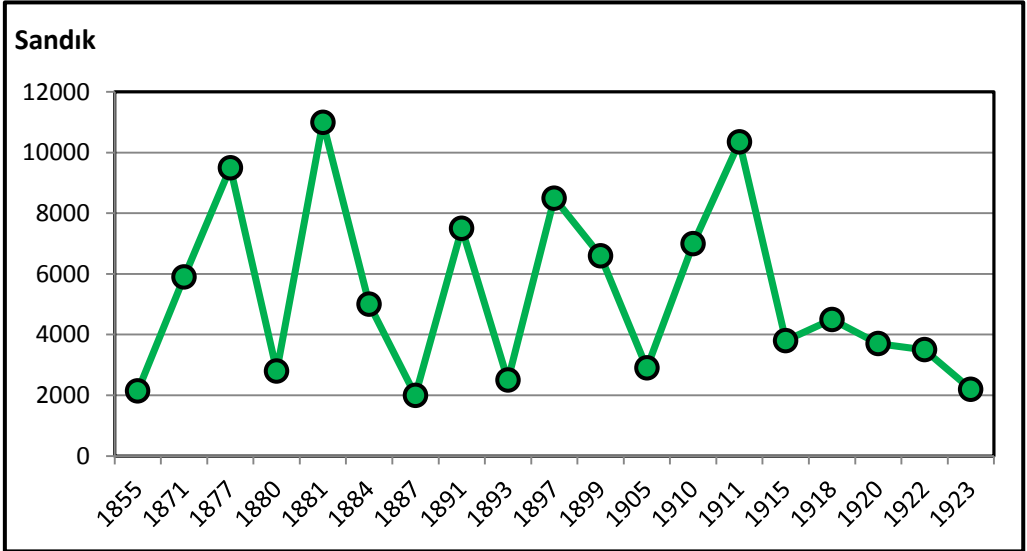

Şekil 3: 1914 Yılı Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapılan Haşhaş Üretiminin Günümüz İdari Sınırlarına Göre Dağılımı

Osmanlı İmparatorluğu'nun haşhaş üretimine baktığımızda özellikle İmparatorluğun son yıllarında üst üste yaşanan savaşların etkisiyle üretimde sürekli istikrarsızlıkların yaşandığı görülür. 1913'e gelindiğinde Balkan Savaşları ve devamında yaklaştığı hissedilen büyük savaşın etkisiyle ziraat büyük ölçüde etkilenmiş olmakla birlikte haşhaşın durumu çoğu üründen farklı olmuştur. Her ne kadar savaşlar yüzünden kırsal kesimdeki iş gücünde önemli azalmalar olsa da haşhaştan elde edilen morfine özellikle savaş koşullarında tıbbi açıdan talebin daha da artması üretimin devamlılığını gerektirmekteydi. Günümüzdeki idari sınırlara göre 1913'te toplam 26 ilde haşhaş yetiştiriciliği yapılmış olup Afyonkarahisar (4.560 ton), Konya (3.667 ton), Denizli (2.386 ton), Isparta (1.597 ton), Manisa (1.517 ton) ve Kütahya (1.109 ton) gibi geleneksel haşhaş yetiştiricisi iller 1.000 tonun üzerindeki üretimleriyle o dönemde de ilk sıralarda yer almaktaydılar. Öte yandan sonraları üretimleri

önemli ölçüde azalan veya bütünüyle ortadan kalkan Malatya (854 ton), Ankara (668 ton), Bilecik (414 ton) ve Yozgat (174 ton) gibi illerde de kayda değer üretimler söz konusu olmuştur (Pamuk, 1997: 120).

1913'teki toplam 19.469 tonluk haşhaş üretimi, I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıl 14.842 tona gerilemiştir (Pamuk, 1997: 192). Söz konusu yıl gerçekleşen üretimin günümüzdeki idari sınırlara göre iller ölçeğindeki dağılımına bakıldığında Afyonkarahisar'ın 3.125 tonla İmparatorluğun % 21 gibi önemli bir kısmını sağlamıştır. Şekil 3'te de görüldüğü üzere o dönem içinde haşhaş yetiştiriciliği günümüzdekinden çok da farklı olmayan bir yayılış sergilemiştir. Haşhaş yetiştiriciliği Afyonkarahisar merkezli olacak şekilde Isparta (2.165 ton) ve Kütahya (1.713 ton)'da yoğunlaşmıştır. Genel anlamda günümüzdeki gibi İç Batı Anadolu ve Orta Karadeniz'in iç bölgelerinde yapılan haşhaş yetiştiriciliği söz konusu illerden başka Manisa (1.266 ton), Amasya (1.078 ton), Konya (1.015 ton) ve Tokat (987 ton)'ta da yoğunluk kazanmıştır (Şekil 3). Geri kalan illerde ise üretim miktarı önemsiz olup bazı illerde ise sadece sembolik denebilecek üretim gerçekleşmiştir (Kayseri'de 10 ton, Sivas ve Elazığ'da 2'şer ton, Kırşehir'de ise 1 ton).

Kaynak: Çolak, 2013: 524.

Şekil 4: Seçilmiş Yıllar İtibariyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Afyon Üretim Miktarı (Sandık)

Osmanlı İmparatorluğu için afyon üretimi ve afyonun ihracatı oldukça önemli bir konuydu. 1800'lerin başlarına kadar İmparatorluğun ihraç ettiği afyonun tek alıcısı Britanya İmparatorluğu iken sonraları diğer Avrupa ülkeleri ve ABD'de alıcılar arasına girmiştir. Konuyla ilgili en eski veriler 1800'lerin ikinci yarısından itibaren başlamaktadır. Söz konusu dönem için birim olarak sandık kullanılmakta olup bir sandık 70 – 75 kg. afyona karşılık gelmekteydi. Günümüzde olduğu gibi, o yıllarda da afyon üretimi yıldan yıla büyük değişiklikler gösterebilmekteydi. İlk olarak 1855'teki 2.143 sandık afyon üretimi, 1858'de 1.130 sandığa kadar gerilemiştir. 1871'de ise 5.900 sandıkla son yılların en yüksek üretim değerine ulaşılmış olmakla birlikte 1872'de üretim tekrar 2.000'lere inmiştir (Çolak, 2013: 520). 1900'lerin başlarından itibaren ise afyon üretimi daha da istikrarsız bir yapı sergilemiş ve genel manada bir gerileme sürecine girilmiştir. 1901'deki 6.500 sandıklık afyon üretimi, 1903'te 1.250'ye ve 1908'de de 500 sandığa kadar gerilemiş olmakla birlikte hemen ertesini yıl üretim 6 kat artarak 3.000 sandığa çıkmıştır. Hatta 1911'e geldiğinde üretim son yılların en yüksek değeri olan 10.350 sandık olarak gerçekleşmiştir (Çolak, 2013: 524). Artan savaşlar ve buna bağlı ordunun artan morfin ihtiyacı nedeniyle 1909'dan itibaren üretim yeniden artış eğilimine girmiş olsa da haşhaş yetiştiriciliğindeki çevresel faktörler ve iktisadi sıkıntılar tarihinin hemen hiçbir aşamasında istikrarlı bir gelişime olanak tanımamıştır (Şekil 4).

İmparatorluk bünyesinde afyon üretiminin bugünkü idari birimlere göre dağılımına baktığımızda Afyonkarahisar'ın toplam afyon üretiminin kabaca İmparatorluğun 1/5'ini (% 19.7) sağladığı görülmektedir (Tablo 2). Afyonkarahisar'ı bir başka geleneksel haşhaş yetiştiricisi il olan Konya 54 tonluk afyon üretimiyle takip etmekte ve sırasıyla Malatya (36 ton), Balıkesir (23 ton), Kütahya (21 ton) ve Isparta (20 ton) izlemektedir. Bahsi geçen bu 6 il toplam afyon üretiminin % 69.5 gibi önemli bir bölümünü karşılamakta olup Cumhuriyet Dönemi'nde de Malatya haricindeki diğer iller bu alandaki üstünlüklerini korumaya devam etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde % 10 – 15 arasında değişen morfin oranlarıyla en iyi kalite afyon üreten iller; Afyonkarahisar, Eskişehir, Balıkesir, Kütahya ve Konya vilayetleriydi (Çıtır, 2015: 26).

Tablo 2: 1909 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Vilayetlere Göre Afyon Üretim Miktarı

İller	Üretim (Ton)	İller	Üretim (Ton)
Afyonkarahisar	61	Manisa	10
Konya	54	Ankara	7
Malatya	36	Amasya	5
Balıkesir	23	Burdur	4
Kütahya	21	Van	3
Isparta	20	Çorum	3
Tokat	17	Kocaeli	2
Denizli	14	Antalya	2
Bolu	12	Diğer	4
Bilecik	11	TOPLAM	309

Kaynak: Pamuk, 1995.

1912'de Balkan Savaşı'nın başlamasıyla her ne kadar afyondan elde edilen alkaloitlere olan ihtiyaç artsa da kırsal kesimdeki işgücünün azalmasıyla üretim de gerilemiştir. Aynı yıl 6.500 sandık afyon üretimi 1914'te 4.300'e ve 1915'te de 3.800 sandığa gerilemiştir (Çolak, 2013: 524). 1913'te afyon üretiminin günümüz idari sınırlarına göre dağılımında 186 tonluk üretimle Manisa ilk sırada yer almakta olup 185 tonla Afyonkarahisar ikinci sırada yer almıştır. Bu illerimizi sırasıyla Malatya (89 ton), Konya (78 ton), Isparta (54 ton), Balıkesir (48 ton), Aydın (46 ton) ve Denizli (42 ton) takip etmiştir (Pamuk, 1997: 197). Geri kalan 16 ilin üretim değerleri ise 40 tonun altındadır. İmparatorluğun son yıllarında ise üretim azalmaya devam etmiş ve 1922'de 3.500 sandığa kadar gerilemiştir (Çolak, 2013: 524).

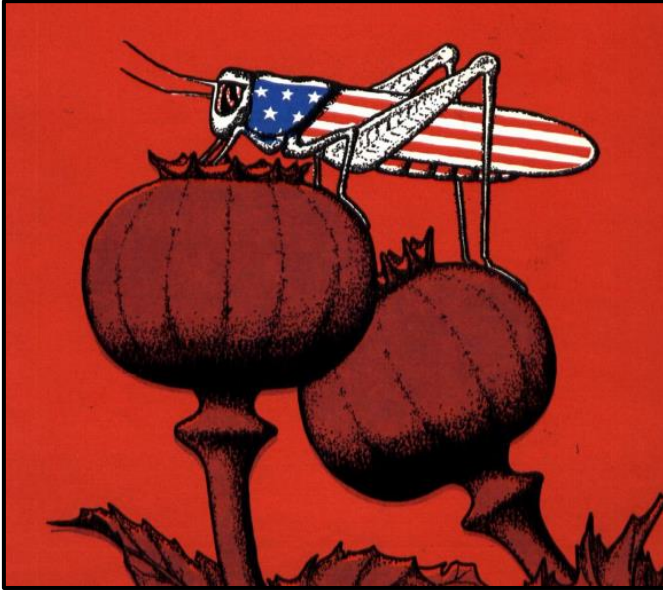
Daha önce de bahsedildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ihraç ürünlerinden birisi afyondur. Avrupa pazarlarına gönderilen afyon, çıkış yapılan limana göre pazarlarda "İzmir Afyonu" ve "İstanbul Afyonu" adıyla alıcılara sunulmaktaydı. Bunlardan "İzmir Afyonu", siyaha çalan kahverenginde olup morfin içeriğinin yüksekliği nedeniyle daha fazla talep görmekteydi (Mat, 2009: 287). Pazarlara 250 g. ila 1 kg.'lık oval ve yassı kalıplar halinde sunulurdu (Booth, 1996: 9). İstanbul afyonu ise kızıla çalan kahverenginde olup pazar payı nispeten daha düşüktü. Zaman zaman İran'da üretilen afyonlar da İstanbul limanından *Türk Afyonu* olarak piyasalara sunulurdu. Türk afyonunun

uluslararası pazarlarda aranır bir ürün olması % 10 – 13 oranında morfin içeriyor olmasından ileri geliyordu. Buna karşılık ise Hint afyonu % 4 ila 6 gibi çok düşük oranlarda morfin içeriyordu (Booth, 1996: 45).

Uluslararası Arenada Afyon Meselesi

İnsanlar asırlardan beri yetiştirilen haşhaştan elde edilen afyonun rahatlatıcı etkisini bilerek veya bilmeyerek (iyi niyetli) kullanmışlardır. Nihayet 1805 yılına gelindiğinde Alman Kimyager Wilhelm Adam Sertürner, afyonu detaylı bir şekilde incelemiş ve morfini keşfetmiştir. Morfin kelime olarak Yunan mitolojisindeki rüya tanrısı Morpheus'dan adını almaktadır. Morfini keşfeden Sertürner, bunun insan üzerindeki etkisinden hareketle söz konusu alkaloid bu adı vermiştir (Gezgin, 2010: 87). İlerleyen yıllarda ise özellikle morfinin kişi ve toplum üzerindeki yıkıcı etkisi keşfedilmiş ve ülkeleri çeşitli tedbirler alma yoluna sevk etmiştir. İlk etapta 1909'da Şangay Konferansı toplanmış olsa da söz konusu konferans bu alanda bir ilk olmasından başka pek de bir ses getirmemiştir. 1 Şubat 1909'da toplanan bu konferansa ABD öncülüğünde ve Çin'in desteğiyle Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Hollanda, Avusturya – Macaristan İmparatorluğu, İran, Portekiz, Rusya ve Siyam (Tayland)'dan delegeler katılmıştır. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu dünya afyon üretiminde 4. sırada yer alan önemli bir ülke olmasına ve de konferansa davet edilmesine rağmen katılmamıştır (Çıtır, 2015: 35). Daha sonra ilki 1911'de, sonuncusu ise 1914'te olmak üzere Lahey'de toplanan 3 Afyon Konferansında, çoğu yapılması gerekenler hususunda öneriler ve temenniler şeklinde kararların alındığı toplantılar olmaktan öteye geçememiştir. Çıkarlarına uygun olmadığı için Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya – Macaristan İmparatorluğu da konferansa katılmamışlardır. Nitekim tohum üretiminden ziyade afyon ve diğer alkaloidlerin eldesinden büyük gelirler elde eden ülkeler (Hollanda, Portekiz, İran gibi), bu kazançtan vazgeçmek istemiyor ve bir şekilde imtiyaz elde etmek istiyorlardı. Bu da tertiplenen çoğu organizasyonun bağlayıcı kararlar alınmadan dağılmasına neden olmuştur. 1953'e gelindiğinde ise New York'ta düzenlenen "Afyon Protokolü" kapsamında Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan, Hindistan, SSCB, Yugoslavya ve İran'a (1956'da İran çıkartılmıştır). haşhaş yetiştiriciliği ve legal afyon üretimi için izin verilmiştir. Alınan tedbirlerden en dikkat çekici olanı ise ABD ve Türkiye arasında krize sebep olan haşhaş yetiştiriciliğinin yasaklanması olmuştur. ABD'nin girişimleriyle öncelikle 1961 yılında BM

Uyuşturucu Maddelere Dair TEK (Single Convention of Narcotic Drugs) Sözleşmesi üye ülkelerce onaylanmıştır. Söz konusu sözleşmeye göre ülkeler, uyuşturucu maddelerle ilgili olarak tüm işleri (Ziraat, ithalat, ihracat, imha gibi) tek bir çatı altında toplayacaktır. Sözleşmenin, Birleşmiş Milletler tarafından kabulünden sonra 1967’de de Türkiye ilgili sözleşmeye imza koymuştur. Sözleşme gereği belirtilen yetkili merci ise Toprak Mahsulleri Ofisi olarak tayin edilmiştir.

Şekil 5. ABD’nin Türkiye Haşhaş Ziraati Üzerindeki Baskısını Yansıtan *Kimya Mühendisliği Mecmuası*’nın Nisan 1974 Sayısının Kapağı

ABD’de haşhaş yetiştirilmemektedir. Fakat ülkeye yasadışı yollardan giren uyuşturucuların önemli bir bölümü haşhaştan elde edildiğinden, ABD çözümü haşhaş yetiştiren ülkelere bu zirai faaliyetlerden vazgeçmelerini dayatmakta bulmuştur. Bu dayatmada ise Türkiye hedef ülke olmuştur. Çünkü ABD kamuoyunda ülkeye giren eroinin % 80’inin Türkiye kaynaklı olduğu fikri hakimdi (Songar, 1974: 50). Hatta bizzat dönemin ABD Başkanı Richard Nixon (1913 – 1994), Amerikan gençlerini zehirleyen uyuşturucunun kaynağının Türkiye olduğunu sıklıkla dile getirmiş ve bu alanda bir kamuoyu bilinci oluşturulmasını sağlamıştır (Salep, 2017: 360). Tüm bu dayatmaların sonunda

Türkiye’de haşhaş ziraati 1971’de yasaklanmış ve 1972’de son hasat yapmıştır. Fakat bu durumun ABD’deki erooin ticaretini engellemediği ve bağımlı sayılarında azalmaya neden olmadığına anlaşılması ve sonrasında ABD’nin de mevcut erooinin Türkiye kökenli olmasında rakamların biraz (!) abartıldığına kabulüyle Türkiye’de haşhaş ziraatine tekrar başlanmıştır. Buna göre 1974’te 7 ilde (Afyonkarahisar, Burdur, Isparta, Denizli, Kütahya, Uşak ve Konya’nın Akşehir, Beyşehir, Iğın ve Doğanhisar ilçelerinde) yetiştiriciliğine tekrar başlanmıştır. Türkiye’deki yasağın diğer ülkelerin üretimine yansması tahmin edilebileceği üzere olumlu olmuş hem yasadışı yeni üretici ülkeler sektöre dahil olmuş hem de Britanya başta olmak üzere Batı sermayeli Hindistan’daki işletmelerce haşhaş yetiştiriciliği daha da artmıştır. Bu durumu daha net ifade edebilmek için üretim ve ihracat değerlerine baktığımızda 1955’te Hindistan 362 ton, Türkiye ise 222 ton afyon üretmiş, aynı yıl Hindistan 199 ton afyon ihraç etmiş olmasına karşın Türkiye 296 ton haşhaş ihraç etmiştir. İlerleyen yıllarda ABD’nin baskısıyla üretimi ve buna bağlı ihracatı gittikçe azalan Türkiye’ye karşılık, Hindistan’ın üretim ve ihracatı birkaç misli artmıştır. Buna göre 1968’de Türkiye’nin 122 tonluk afyon üretimine karşılık Hindistan 752 tonluk üretim gerçekleştirmiş aynı yıl Türkiye 111 tonluk afyon ihracatı yapmış olup Hindistan ise 532 tonluk afyon ihracatı gerçekleştirmiştir (Anonim, 1972: 466). Sonuç olarak denilebilir ki uluslararası pazarlarda kalitesiyle aranan Türk afyonuyla rekabette zorlanan ve Hindistan’daki Batı sermayeli şirketlerin çıkarlarını gözetken kesimlerce, afyonun kötü amaçlı kullanımı bahane gösterilerek, Türkiye’nin bu önemli gelir kaynağını kesmek amaçlanmıştır.

Günümüzde Afyon Üretimi

Haşhaş yetiştiriciliğinin temel amaçlarından biri olan afyon eldesi ve bundan da elde edilen çok çeşitli alkaloidler dünya ekonomisinde çok önemli bir yer işgal etmektedir. 2016 yılı itibariyle 6 büyük üretici resmi anlamda afyon üretimi gerçekleştirmekte olup geri kalanların üretimdeki payı oldukça düşüktür. Aynı yıl dünya genelinde 566 ton afyon üretilmiştir. Bunun % 28.8’i gibi önemli bir bölümünü Avustralya sağlamıştır. Avustralya’yı sırasıyla İspanya (156 ton), Fransa (65 ton), Macaristan (20) ve Hindistan (5 ton) takip etmektedir (Tablo 3).

Tablo 3: 2009 – 2016 Yılları Arasında Ülkelere Göre Morfin Açısından Zengin Ham Afyon Üretimi (Ton)

Ülkeler	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Avustralya	90	97	113	174	190	176	152	163
İspanya	97	47	73	83	83	87	33	156
Fransa	97	89	71	92	101	119	168	109
Türkiye	70	140	164	14	67	43	98	65
Macaristan	28	18	13	9	7	15	22	20
Hindistan	60	63	87	83	44	31	37	5
Diğer Ülkeler	25	25	20	22	24	63	76	48
Dünya Toplam	467	479	541	477	516	534	586	566

NOT: Sıralama 2016 yılı verilerine göre yapılmıştır.

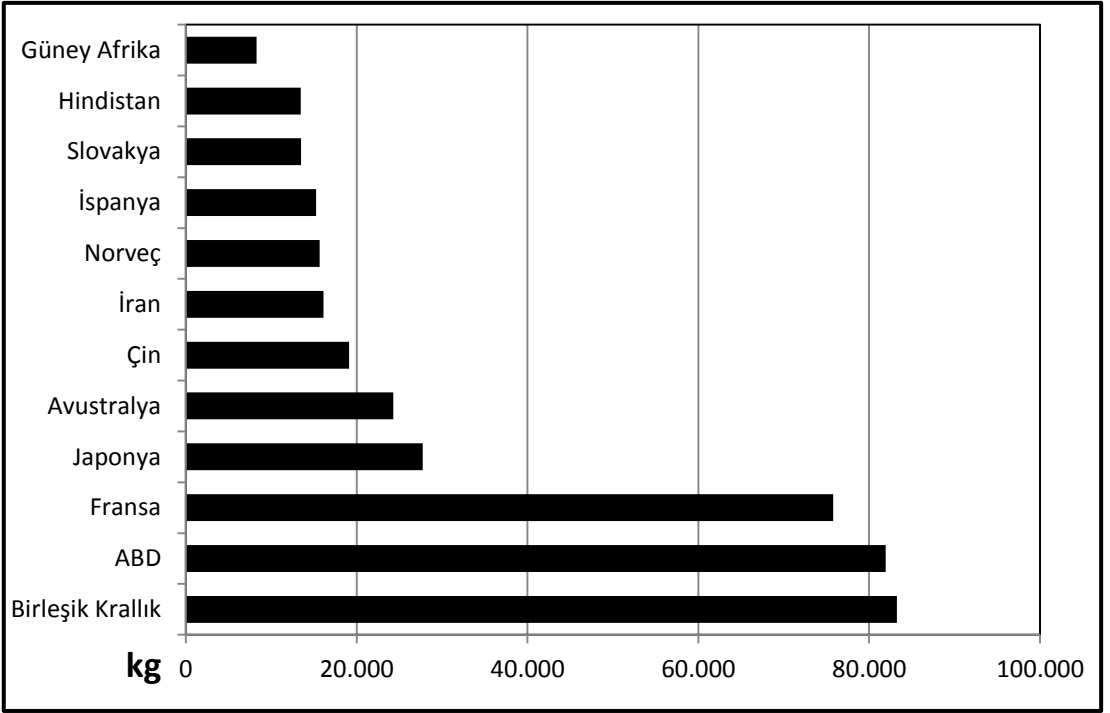
Kaynak: INCB, 2017.

Söz konusu ülkelerin afyon üretiminin zaman içerisindeki değişimine baktığımızda ise haşhaş yetiştiriciliğine sonradan başlanan Avustralya’da elde edilen yüksek verimle ve kaliteli afyon sayesinde üretim genel anlamda yıldan yıla dikkat çekici bir şekilde gelişme göstermiştir. İspanya’da ise nispeten istikrarlı bir gelişim söz konusu olmakla birlikte 2015’teki 33 tonluk afyon üretimi bir önceki yıla göre iki katından fazla bir gerilemenin sonucu olarak karşımıza çıkmıştır. Fransa’da ise üretim son 4 yılda 100 tonun altına düşmemiştir. Macaristan’ın afyon üretiminde de önemli ölçüde dalgalanmalar göze çarpsa da ülke üretimi oldukça sınırlı olduğundan, dünya geneli üretimini çok da etkilememektedir. Hindistan gibi geçmişten beri önemli bir haşhaş yetiştiricisi ülkenin afyon üretimi genel manada bir gerileme eğilimindedir. Hatta son yılların en düşük değeri 2016’daki 5 tonluk üretimle gerçekleşmiş olup bu değerle dünya genelindeki payı % 1’i dahi bulamamaktadır (% 0.8). Haşhaş tohumu üretiminde genel olarak 1. veya 2. sırada yer alan Türkiye ise afyon üretiminde genel olarak 3. ya da 4. sıralarda yer almaktadır.

Haşhaş ziraatından elde edilen afyondan en fazla elde edilen ve en yaygın kullanılan alkaloid morfindir. Fakat her ne kadar haşhaş tohumu ve afyon üreticisi ülkeler belli başlı birkaç ülkeyle sınırlı olsa da morfin üretiminde çok daha değişik bir tablo karşımıza çıkmaktadır. 2015’e gelindiğinde dünya genelinde 408.169 kg. morfin üretilmiş olup bunun % 40.4’ünü Birleşik Krallık

Tarihsel Süreçte Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) ve Afyon

(83.249 kg.) ve ABD (81.926 kg.) sağlamıştır (INCB, 2017). Oysaki her iki ülkenin de haşhaş yetiştiriciliği söz konusu değildir. Bu iki ülkeyi 75.796 kg.'lık afyon üretimiyle Fransa takip etmiştir (Şekil 6). Aynı yıl 2.046 kg. afyon üretimiyle dünya genelinde 16. sırada yer alan Türkiye, dikkat çekici bir şekilde Japonya (27.731 kg.), Norveç (15.677 kg.) ve İsviçre (5.057 kg.) gibi haşhaş yetiştiriciliği bulunmayan ülkelerin gerisinde yer almıştır (INCB, 2017). Yine aynı yıl bir diğer önemli alkaloid olan kodein üretimi ise Hindistan (2.283 kg.), Japonya (2.189 kg.) ve ABD (1.771 kg.)'de gerçekleşmiştir (INCB, 2017).

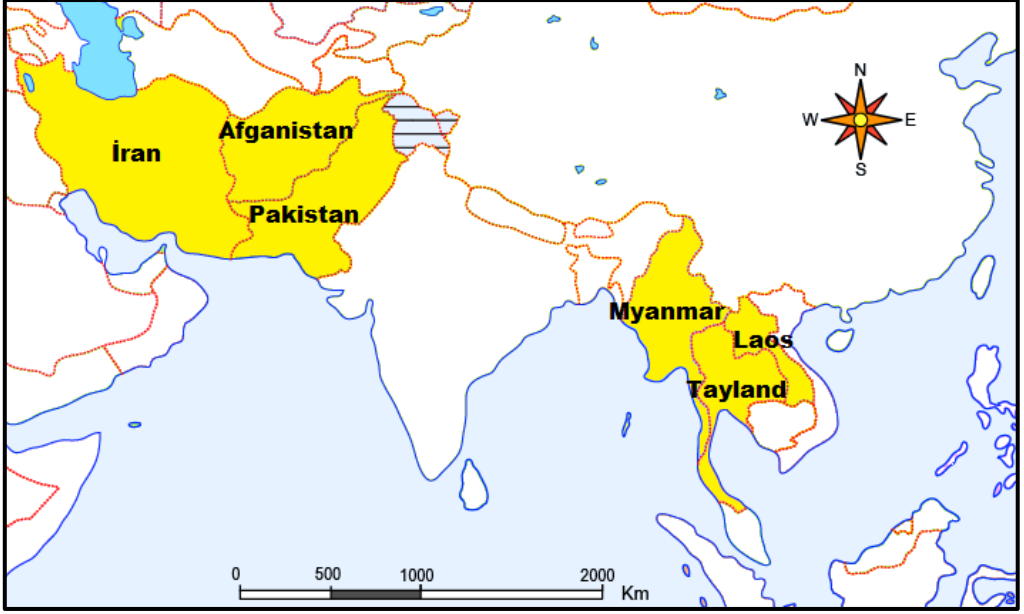

Kaynak: INCB, 2017.

Şekil 6. Ülkelere Göre Morfin Üretim Miktarı

Dünyada maalesef yaygın bir şekilde yasadışı haşhaş yetiştiriciliği ve afyon üretimi devam etmektedir. Özellikle bazı merkezler bu alanda yasal afyon üretiminin birkaç mislini gerçekleştirerek, kötü niyetli kullanımlardan büyük miktarlarda gelir elde etmektedirler. Günümüzde yasadışı haşhaş yetiştiriciliği yapılan 2 büyük merkez söz konusudur. Bunlar; Myanmar – Laos – Tayland'ın

oluşturduğu Altın Üçgen (Golden Triangle) ve Afganistan merkezli İran ve Pakistan'ın oluşturduğu Altın Hilal (Golden Crescent)'dir (Şekil 7). Bunlardan başka Pakistan, İran, Meksika, Kolombiya ve Peru da yasadışı üretimin yapıldığı diğer ülkelerdir.

Şekil 7: Dünyanın İki Büyük Yasadışı Haşhaş Ekim Bölgesi: Altın Hilal ve Altın Üçgen Ülkeleri

Altın Üçgen'in en önemli yasadışı afyon üretici ülkesi olan Myanmar'da haşhaş yetiştiriciliği Afganistan'ın aksine genel manada bir gerileme eğiliminde olmakla birlikte son birkaç yılda yeniden bir artış gözlenmektedir. Ülkede 1996'daki 163.000 ha.'lık ekim alanı düzenli bir gerilemeyle 2006'da 21.600 ha. olmuştur (UNODC, 2016b: 35). Fakat 2006'dan sonra küçük ölçekli artışlarla haşhaş ekim alanı 2014'te ortalama 57.600 hektarda, 2015'te ise bir miktar gerilemeyle 55.500 hektarda gerçekleşmiştir (UNODC, 2016b: 30). Ülkede haşhaş yetiştiriciliğinin en yoğun yapıldığı yerler Shan Eyaleti (2015'te 50.300 ha. ile ülkenin % 90.6'sı) başta olmak üzere Güney Eyaleti ve Kachin'dedir. Myanmar'da 2014'te 670 ton ve 2015'te de 647 ton afyon üretimi gerçekleşmiş olup ülke söz konusu değerlerle dünyanın aynı yıllardaki toplam yasal afyon ihtiyacından fazlasını üretmiştir (UNODC, 2016b: 30). Altın

Tarihsel Süreçte Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) ve Afyon

Üçgen'in bir diğer önemli üreticisi olan Laos'ta da Myanmar'dakine benzer bir üretim seyri söz konusudur. Ülkede 1998'deki 26.800 ha.'lık ekim alanı 2005'e gelindiğinde 1.800 hektara kadar gerilemiştir (UNODC, 2016b: 13). Son olarak 2015'e gelindiğinde ortalama 5.700 ha. alanda haşhaş ekimi yapılmış olup 84 ton ila 176 ton arasında afyon üretildiği tahmin edilmektedir (UNODC, 2016b: 10). Haşhaş yetiştiriciliği ekseriyetle ülkenin kuzey kesiminde (Phongsali, Houaphanh ve Louangphrabang gibi) yapılmaktadır.

Altın Hilal'in üretim merkezi olan Afganistan ise dünyanın en büyük yasadışı afyon üreticisi olarak dikkat çekmektedir. Resmi verilerin söz konusu olmadığı ve de +/- % 10'luk yanılma payıyla yapılan tahminlere göre 2015'teki 183.000 ha.'lık ekim alanı 2016'da 201.000 ha.'ya çıkmıştır. Söz konusu ekim alanlarından ise 2015'te 3.300 ton, 2016'da da 4.800 ton afyon üretimi gerçekleşmiştir (UNODC, 2016a: 9). Afganistan'da haşhaş yetiştiriciliği yoğun olarak ülkenin güney ve batı eyaletlerinde yapılmaktadır. Ülkede Hilmand, afyon üretim merkezi olarak bilinmekle birlikte Badghis, Nangarhar, Uruzgan ve Kandahar'da da önemli miktarlarda afyon üretilmektedir. 2015'e gelindiğinde Hilmand'da 86.443 ha. haşhaş ekim alanından toplam 1.392 ton afyon elde edilmiştir. Bu eyaleti sırasıyla 21.106 ha. ekim alanı ve 343 ton afyon üretimiyle Farah, 21.020 ha. ve 338 ton afyonla ise üçüncü sırada Kandahar takip etmektedir (UNODC, 2016a: 35). Diğer önemli afyon üreticisi eyaletler ise Nangarhar (365 ton), Badghis (202 ton), Uruzgan (182 ton) ve Badakhshan (161 ton) olup (UNODC, 2016a: 35) 2015'teki Afganistan'ın toplam afyon üretiminin % 48.2'sini söz konusu bu merkezler sağlamıştır.

Fotoğraf 3. Afganistan’da NATO Askerleri Haşhaş Tarlalarında Sürekli Devriye Gezmektedir⁹

Afganistan’ın dünya kamu güvenliğini, kişi güvenliğini ve sağlığını çok ciddi ölçüde etkileyen afyon üretimini dünya ve Türkiye üretimiyle karşılaştırdığımızda tablo 4’te de görüldüğü üzere son 15 yılda kaygı verici bir gelişmenin yaşandığı anlaşılmaktadır. Afganistan’ın afyon üretimi, seçilmiş yılların hiçbirinde 3.000 tonun altına düşmemiş, 2007’deki 7.400 tonluk üretim ise aynı yılın dünya yasal afyon üretiminin 20 katından fazladır. Ülkede 2002 – 2007 yılları arasında nispeten düzenli bir üretim artışı yaşanmışsa da özellikle ABD’nin müdahalesi sonrasında ülkede haşhaş yetiştiriciliği ve buna bağlı olarak afyon üretimi oldukça dengesiz bir gelişim sürecine girmiştir. Örneğin 2014’teki 6.400 tonluk afyon üretimi hemen ertesi yıl yarı yarıya azalarak 3.300 tona gerilemiş, 2016’da ise yeniden artarak 4.800 ton olmuştur (Tablo 4). Geleneksel ve yasal üretici olan Türkiye’nin afyon üretimi ise Afganistan ile

⁹ Daha fazla görsel için bkz. <http://www.globalresearch.ca/drug-war-american-troops-are-protecting-afghan-opium-u-s-occupation-leads-to-all-time-high-heroin-production/5358053> (Son erişim: 22.12.2017).

Tarihsel Süreçte Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) ve Afyon

kıyaslanamayacak seviyelerdedir. Son 15 yıldaki en yüksek afyon üretim değeri 164 ton olan Türkiye'nin bu değeri, aynı yıl Afganistan'ın afyon üretiminin sadece % 2.8'ine karşılık gelmektedir.

Tablo 4: Dünya Toplamı ile Türkiye'nin Resmi ve Afganistan'ın Yasadışı Afyon Üretim Miktarları (Ton)

Yıl	Dünya	Türkiye	Afganistan
2002	466	47	3.400
2003	487	145	3.600
2004	447	60	4.200
2005	391	64	4.100
2006	316	106	5.300
2007	252	30	7.400
2008	233	48	5.900
2009	428	134	4.000
2010	510	140	3.600
2011	541	164	5.800
2012	477	14	3.700
2013	516	67	5.500
2014	534	43	6.400
2015	586	98	3.300
2016	566	65	4.800

Kaynak: INCB, 2010, 2012, 2017.

Sonuç

Haşhaş, yağlı tohumlular arasında sayılan bir bitki olmanın yanı sıra elde edilen morfinden ötürü keyif bitkileri kategorisinde de değerlendirilen çok kıymetli bir endüstri bitkisidir. Bugün için en iyimser tahminlerle Anadolu'da 7000 yılı aşkın bir haşhaş yetiştiriciliği kültürünün söz konusu olduğunu ifade etmek mümkündür. Öte yandan arkeolojik çalışmalarla haşhaşın Neolitik'ten beri bilindiği ve Güney Avrupa'da da Anadolu'dakine yakın bir mazisi olduğuna yönelik ipuçları elde edilmiştir. Bu da söz konusu bitkinin yetiştirilmeye başlandığı tarihin henüz tam anlamıyla netlik kazanmadığını ve

elde edilen yeni bulgularla tarihinin sürekli güncellenmesi hususunu ortaya koymaktadır.

Haşhaş gibi medeniyet tarihimizde çok eski ve de elde edilen maddelerden ötürü stratejik önemi olan bir bitkinin siyaset tarihinde de çok önemli bir yere sahip olması olağandır. Hatta haşhaş, dünyada savaşlara ve ülkeler arası diplomatik krizlere yol açabilen birkaç bitkiden biri belki de en önemlisidir. Çin ile Britanya ve Fransa'nın taraf oldukları *Haşhaş Savaşı*, ABD ve Türkiye arasındaki *Haşhaş Krizi* bunlara verilebilecek örneklerden sadece birkaçıdır. Bu nedenledir ki haşhaş aynı zamanda sadece zirai manada değil genel anlamda bilimsel, iktisadi, siyasi, sosyolojik, psikolojik, arkeolojik ve uluslararası ilişkiler odağında belli çevreleri özellikle de belli dönemlerde sıkça meşgul etmiş bir bitkidir.

Daha öncede ifade edildiği gibi, Anadolu'da köklü bir haşhaş ziraatinin söz konusu olmasının yanı sıra Anadolu'nun bazı türlerin anavatanı olmasıyla da dikkat çekicidir. Tarih boyunca Anadolu'da kurulan pek çok medeniyet bu bitkiden istifade ettiği gibi Osmanlı İmparatorluğu ve son olarak Türkiye Cumhuriyeti döneminde de haşhaş yetiştiriciliği ve ticaretinden önemli gelirler elde edilmiş ve de etmeye devam edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ihraç ürünleri arasında yer alan afyon, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da bu özelliğini korumuştur. Günümüzde Türkiye, BM tarafından belirlenen yasal haşhaş üreticisi 15 ülkeden birisidir. Günümüzde Türkiye'nin toplamda 70.000 ha.'lık resmi ekim alanı kotası bulunmaktadır. Türkiye'nin 1971'de haşhaş ekiminin yasaklanmasıyla sonuçlanan *ABD – Türkiye Haşhaş Krizi*, 1974'te sadece 7 ilde olmak kaydıyla yeniden başlamıştır. Daha sonra 13 ile çıkan sayıyla birlikte Türkiye yeniden toplam haşhaş ekim alanı ve haşhaş tohumu üretiminde ilk sıralardaki yerini almıştır. Bununla birlikte geçmişten beri Anadolu'daki şartlara adapte olmuş, afyon kalitesi yüksek ve zengin morfin içerikli haşhaşlarıyla da bu alanda önemli bir ülkedir. Yalnız söz konusu ekim yasağı olan dönemde, alınmış olan bu hatalı karar, nitelikli gen kaybının gerçekleşmesine neden olabileceken, hatadan kısa sürede dönülmesi böylesi bir kaybın yaşanmasının da önüne geçmiştir. Fakat zamanla gelişmiş ülkelerde tohum ıslahıyla daha nitelikli çeşitlerin ekiminin yaygınlaşması ve Türkiye'nin bu alanda zayıf kalması, özellikle verim ve afyondaki morfin haricindeki diğer alkaloitlerce düşük olan çeşitlerin ekiminin devam etmesi Türkiye'nin haşhaş üretiminde gerilerde kalmasına neden olmuştur. Her ne kadar ekim alanı ve haşhaş tohumu üretiminde ilk sıralarda yer alsada, Türkiye 2016'da morfin

açısından zengin afyon üretiminde dünya genelinde 4., morfin üretiminde 16. ve verimde de 12. sırada yer almıştır.

Türkiye'deki bu duruma karşılık Altın Hilal ve Altın Üçgen'de kontrolsüz bir şekilde haşhaş yetiştiriciliği ve buna bağlı afyon üretimi devam etmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak da özellikle gelişmiş ülkelerde alım gücü yüksek alıcılara yönelik bir uyuşturucu trafiği ortaya çıkmış, çok sayıda terör örgütü de bu trafikten büyük kazançlar elde ederek kamusal düzeni sarsıcı eylemlere girişmiş ve de girişmektedirler. Haşhaş gibi yararlı olduğu kadar zararlı ürünlerin de elde edildiği bir tarım ürünü için günümüzde sadece haşhaş yetiştiricisi ülkelerin sorumlu olduğu bir organizasyona ihtiyaç vardır. Yasal haşhaş yetiştiricisi ülkelerin alacağı tedbirler çerçevesinde bu konuya yönelik eylem planları geliştirilmelidir.

Teşekkür ve Katkı Belirtme:

Katkılarından ötürü Marmara Üniversitesi BAP Birimine, fikirlerinden ve kaynaklarından istifade ettiğimiz İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Farmakognozi Anabilim Dalı'ndan Sayın Prof. Dr. Afife Mat'a, bizlere Paris'ten çok kıymetli bilgi ve belgeler temin eden Eczacı Dr. Selçuk Mutlu'ya, Afyon Alkaloid Fabrikası Haşhaş Islah ve Tohumluk Üretim Şube Müdürü Ziraat Mühendisi Sayın Fatih Leblebici'ye, Toprak Mahsulleri Ofisi Haşhaş Üretim ve Islah Şube Müdürü Sayın Erdoğan Kılıç'a, Bolvadin'deki tek haşhaş yağı üreticisi Üresin Ailesine ve de elbette bu faaliyeti sürdüren cefakâr Türk çiftçilerine teşekkürlerimizi sunuyoruz.

KAYNAKÇA

Anonim. (1972). 1970 – 1971 Zirai ve İktisadi Durum Raporu, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları No: 68, 8. Genel Kurul, 17 – 18 Ocak 1972, s. 480, Ankara.

Antolin, Ferran, Stefanie Jacomet & Ramon Buxó. (2015). “The hard knock life. Archaeobotanical data on farming practices during the Neolithic (5400-2300 cal BC) in the NE of the Iberian Peninsula”, *Journal of Archaeological Science*, Vol. 61, pp. 90 – 104.

Arslan, Yusuf, Duran Katar, Fatma Kayaçetin & İlhan Subaşı. (2008). “Afyon (Opium) Alkaloitleri ve Önemi”, *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1 – 2, s. 1 – 11, Ankara.

Baktır, Mustafa. (1988). Afyon, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 1, s. 442 – 443, İstanbul.

Barter, James. (2004). *Opium*, Drug Education Library, pp. 112, Lucent Books.

Baydar, Hasan. (2009). *Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bilimi ve Teknolojisi*, Genişletilmiş 3. Baskı, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayın No: 51, s. 348, Isparta.

Baytop, Turhan. (1997). Haşhaş, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 16, s. 403, İstanbul.

Bernáth, Jenő. (1998). *Cultivation of Poppy Under Tropical Conditions*, Poppy The Genus Papaver, Medicinal and Aromatic Plants – Industrial Profiles, (Ed. Jenő Bernáth), Harwood Academic Publishers, s. 237 – 248, Amsterdam.

Booth, Martin. (1996). *Haşhaşdan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü*, Sabah Kitapları: 39, (Çev. Özden Arıkan), s. 304, İstanbul.

Çıtır, Burak. (2015). “Uluslararası Afyon Anlaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 17 – 47, Sakarya.

Çolak, Filiz. (2013). Anadolu’da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 6, Issue: 1, p. 513 – 529.

Dilmen, Yavuz. (1982). Türkiye’de ve Dünyada Afyon ve Alkaloidleri, *Pharmacia*, Sayı: 7, s. 23 – 26, Ankara.

Durmuş, Esen, Ali Yiğit. (2014). *Türkiye’nin Tarım Yörelere ve Bölgeleri*, Nobel Akademik Yayıncılık, Yayın No: 942, s. 234, Ankara.

Eken, Hülya. (2004). Haşhaş, *Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü – Bakış*, Sayı: 7, s. 4, Ankara.

Er, Celal, Dilek Başalma vd. (2011). *Tarla Bitkileri – II.*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2254, (Ed. Prof. Dr. Celal Er), I. Baskı, s. 235, Eskişehir.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine), 9. Kitap, Cilt: 1, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, 2011, Yapı Kredi Yayınları: 3348, İstanbul.

Gezgin, Deniz. (2010). Bitki Mitosları, Sel Yayıncılık, II. Baskı, s. 198, İstanbul.

Tarihsel Süreçte Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) ve Afyon

Gümüşçü, Ahmet & Osman Gümüşçü. (1997). Türkiye’de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı, *A.Ü. Türkiye Coğrafya Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 6, s. 123 – 148, Ankara.

INCB, (2010, 2012, 2017). “International Narcotics Control Board Statistics”, <https://www.incb.org/> (Son erişim: 22.01.2018).

İpek, Gökhan. (2011). Seçilmiş Yüksek Morfinli Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) Hatlarının Bazı Bitkisel ve Tarımsal Özellikleri Üzerine Araştırmalar, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 104, Ankara.

Mat, Afife (2009). Osmanlı İmparatorluğu’nda Afyonun Tarihi, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Cilt: 11, Sayı: 1 – 2, s. 285 – 290, İstanbul.

Mat, Afife (2010). Bitkiden İlaç – Hepsinin Bir Öyküsü Var, Pharma Vision Kültür Yayınları: 2, s. 61, İstanbul.

Memiş, Şefik. (2015). 19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 333, İstanbul.

Merlin, Mark D. (1984). *On the Trail of the Ancient Opium Poppy*, Toronto: Fairleigh Dickinson Univ. Press, s. 324, Vancouver / Canada.

Moseley, James. (2006). *The Mystery of Herbs and Spices: Scandalous, Romantic and Intimate Biographies of the World’s Most Notorious Ingredients*, Xlibris Corporation, pp. 195, USA.

Mutlu, Selçuk. (2015). “La Collection Ottomane du Musée François Tillequin à la faculté de pharmacie de Paris: Apports de Francesco et Giorgio Della Sudda”, Université Paris Descartes, Faculte de Pharmacie de Paris, pp. 154, France.

Pamuk, Şevket. (1995). *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Türkiye İstatistik Kurumu Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt: 1, Yayın No: 1831, s. 83, Ankara.

Pamuk, Şevket. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Tarım İstatistikleri*, 1909, 1913, 1914, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt: 3, (Hazırlayan: Prof. Tevfik Güran), DİE Yayın No: 2025, s. 230, Ankara.

Rezaei Osalou, Amir. (2015). Tescilli Haşhaş (*Papaver somniferum* L.) Çeşitlerinin Tarımsal Değerlerinin Karşılaştırılması, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 147, Ankara.

Salep, Mustafa. (2017). Türkiye – Amerika İlişkilerinde Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Meselesi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 47, s. 351 – 367, Elazığ.

Santella, Thomas M. (2007). *Opium, Drugs The Straight Facts*, (Ed. David J. Triggler), Chelsea House Pub., pp. 119, USA.

Schiff, Paul L. (2002). Opium and Its Alkaloids, *American Journal of Pharmaceutical Education*, Vol. 66, pp. 186 – 194, USA.

Schivelbusch, Wolfgang. (2012). *Keyif Verici Maddelerin Tarihi: Cennet, Tat ve Mantık*, Genesis Yayın No: 18, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), s. 240, Ankara.

Songar, Ayhan. (1974). *Haşhaş Meselesi ve Türkiye*, Hareket Yayınları: 65, s. 77, İstanbul.

Toklu, Hale Zerrin. (2011). Hypnos'un Haşhaşından Morfeus'un Morfinine, *Türk Farmakoloji Derneği Bülteni*, Sayı: 108, s. 19 – 21, Ankara.

UNODC. (2009). A Century of International Drug Control 100 Years, UNODC Research, pp. 101, Vienna / Austria.

UNODC. (2016a). Afghanistan Opium Survey 2016 / Cultivation and Production, UNODC Research, MCN/NSD Narcotics Survey Directorate, pp. 65.

UNODC. (2016b). Southeast Asia Opium Survey 2015 / Lao PDR, Myanmar, UNODC Regional Office for Southeast Asia and the Pacific, pp. 108, Thailand.

UNODC. (2017). Evidence for Enhancing Resilience to Opium Poppy Cultivation in Shan State, Myanmar, UNODC Regional Office for Southeast Asia and the Pacific, Nations Building, 3rd floor B Block, Secretariat Building, pp. 70, Thailand.

Ünsal, Süha, H. Murat Göçmez. (2004). Anadolu'nun Yerlisi: Haşhaş, Sakini: Kenevir, *Kebikeç*, Sayı: 18, s. 207 – 219, Ankara.